

Interview met minister-president drs. R.F.M. Lubbers

Het klimaat is rijp voor sociale verantwoordelijkheid; de inzet van mensen voor mensen

'Weg uit de bureaucratie, weg uit de koepels, weg uit de toppen. Naar netwerken die zo dicht mogelijk bij de burger staan', zegt drs. R.F.M. Lubbers. De structuur van de Nederlandse samenleving is aan vernieuwing toe. De burgers zijn geëmancipeerd. Knellende vormen van controle zijn weggefallen. Eigenbelang is daarvoor in de plaats een belangrijke drijfveer geworden. De overheid en de werking van de politiek ondervinden hiervan de gevolgen. De artikelen in dit nummer beschrijven ieder op eigen wijze of en hoe nieuwe structuren

'De politiek is in zijn aspiraties over de rol van de overheid te ambitieus geworden', zegt minister-president Lubbers. Hij geeft in het kort zijn opvattingen over de overbelaste democratie. 'Wat is er aan de hand? Ons concept van democratie is prima. Maar we zijn er teveel eisen aan gaan stellen. Niet alleen financieel, maar ook in bestuurlijk en wetgevend opzicht. Dat komt omdat onze verwachtingen van de politiek in golven zijn uitgebreid. We wilden eerst de klassieke grondrechten beschermen. Toen zijn we de sociale grondrechten gaan vormgeven, waarmee de verzorgingsstaat tot stand kwam. En daaroverheen hebben we een derde golf gehad, als een verdere verfijning van de klassieke grondrechten. Denk aan de eisen die bijvoorbeeld wer-

in de Nederlandse samenleving tot stand kunnen komen. Zij behandelen een onderwerp, dat door minister-president Lubbers naar voren is gebracht in zijn inmiddels bekende rede ter gelegenheid van de opening van het Academisch jaar van de Katholieke Universiteit te Nijmegen. Deze rede is afgedrukt in Christen Democratische Verkenningen van november 1990. De redactie vroeg hem naar zijn opvattingen over dit thema nu, aan het einde van het Zomernummer.

den gesteld aan de privacy. De taken van de overheid hebben we als een kerstboom opgetuigd. Het werd een heel erg ingewikkeld systeem met tal van regels en wetten. Te ingewikkeld eigenlijk, zodat we nu weer moeten proberen de zaak doorzichtiger te maken. De democratie is overbelast.'

'Dit speelde zich af tegen de achtergrond van een typisch Nederlandse ontwikkeling, de ontzuiling, de deconfessionalisering. De Nederlander kreeg minder dan vroeger van huis uit een bepaalde set van normen en waarden mee. Gebruiken, waar hij zich min of meer automatisch aan hield en waarbij hij ook geholpen werd

Drs. R.F.M. Lubbers (1939) is minister-president van de Staat der Nederlanden.

door de sociale controle. Het wegvallen daarvan maakte persoonlijke ontplooiing van de mens gemakkelijker. Maar die toegenomen vrijheid, met alle goede aspecten daarvan, heeft eerder genoemde ontwikkeling in haar negatieve gevolgen versterkt. Het systeem, dat al een toegenomen complexiteit en ambitieniveau kende, werd geconfronteerd met burgers die vooral bezig zijn met hun maximale uitingsmogelijkheden. Zij botsen daarbij tegen wet- en regelgeving, maar dan zonder dat daar een eigen sociale zelfcontrole aan vooraf is gegaan. Tegenover de calculerende burgers is de rechtspraak niet opgewassen: zij is overbelast. De rechterlijke macht is weer gaan reageren op de wetgever, die naar haar oordeel slordig omsprong met de handhaafbaarheid van de wet- en regelgeving. Dat is de achtergrond van de problemen waar we nu voor staan', aldus Lubbers.

Burgerzin

De overmaat aan ambities van de politiek en de geïndividualiseerde, ontzuilde samenleving vragen om een herijking. Een nieuwe benadering van burgerschap en democratie. Het is, volgens Lubbers een proces waar we al middenin zitten. Hij is het niet eens met de definitie van het begrip 'burger' in de column van redactielid Klop aan het begin van dit nummer. Lubbers: 'Klop betreft het begrip burgerschap en burgerzin uitsluitend op de overheid. En vervolgens gooit hij het weg. Dat is een grondig misverstand. Hij heeft gelijk als hij zegt dat we terug moeten gaan naar waarden en dan spreekt hij over de verantwoordelijke samenleving. Dat houdt natuurlijk ook een verantwoordelijke burger in. Dat is in de eerste plaats iemand die verantwoordelijk handelt. Iemand die zich rekenschap geeft van de effecten van zijn optreden. Maar er komt nog iets bij. Het is immers onmogelijk dat iemand bij al zijn handelen nadenkt: "Zou ik dat nou wel doen want dat brengt schade aan de ander". Er zit ook een vanzelfsprekendheid in. Dingen die je

nou eenmaal zo doet, omdat ze ingeweven zitten in de cultuur. Als je dat gaat analyseren weet je dat er vaak een sociale motivering achter zit. Dat ga je vooral zien als je andere culturen vergelijkt. In de islam staat het hele zondebegrip absoluut in het teken van het sociale aspect. In het geniep zondigen kan helemaal niet, want dan is het geen zonde in de Koran. Het loopt over de mens. In ons christendom hebben wij nog de trap naar Onze Lieve Heer toe. Maar ook dat heeft uiteindelijk niet alleen te maken met de mens in zijn individualiteit, maar in het gezamenlijk op weg zijn.'

'Dit is even een zijstapje, maar het gaat erom dat die verantwoordelijke samenleving twee componenten heeft. Van het zich bewust rekenschap geven, maar er zit ook een element van vanzelfsprekendheid in, omdat het ingeweven zit in de cultuur van de groep. Dan hebben we nog niks gezegd of dat gaat om de burger in zijn relatie tot de overheid, of de burger als lid van bijvoorbeeld een voetbalvereniging. Het is denk ik niet productief het begrip burger alleen te relateren aan de staat. Waar we ons wel rekenschap van moeten geven als christen-democraten, is dat "burger" als het ware een ontzuilend begrip is. Je spreekt iemand immers in eerste instantie niet aan als protestant, als katholiek, als socialist, als lid van een groep, maar als burger. Zonder onderscheid. Het verbindend element is alleen dat het de mensen betreft die leven in één land, landgenoten dus. Mensen, die het gevoel hebben samen te behoren tot de *res publica*. In Nederland zitten wij wat dat betreft in een overgangsproces. Het is in het komende *decennium* volop aan de orde. De oude zuilen en het daarbij passende sociale gedrag brachten een zekere ordening met zich mee. Ook voor de *res publica*. Met de ontzuiling zijn ook de verbindende elementen voor de *res publica* aangetast, het weefsel van de samenleving. De leegte is niet vanzelf opgevuld. Dat is waar we nu voor staan.'

Voor de minister-president is de sociale

vernieuwing het meest geëigende instrument om die leegte op te vullen door nieuwe verbanden. Lubbers: 'Het klimaat is rijp voor sociale vernieuwing. We moeten de burger opzoeken. De werkloze, de eenzame. Dat is niet alleen een opdracht voor de politiek, maar eigenlijk voor alle activiteiten in de maatschappij. Weg uit de bureaucratie, weg uit de koepels, weg uit de toppen. Terug naar netwerken die zo dicht mogelijk bij de burger staan. Dat moet niet beperkt zijn tot de relatie tussen burger en staat. Het concept van de verantwoordelijke samenleving is breder. Wij zijn er als politieke beweging juist voor om verantwoordelijkheid opnieuw inhoud te geven. Zo maken we onze maatschappij en onze democratie weer vitaler. Daar geloof ik als christen-democraat in. Een groeiend gevoel van sociale verantwoordelijkheid is de beste remedie tegen de problemen van de overbelaste democratie en van de overbelaste rechtsstaat.'

Optimistisch

De vraag is echter of de overheid ook de mentaliteit van burgers kan beïnvloeden. Uit het artikel van Theo Bovens blijkt pessimisme. De burger is een calculerende burger geworden. Denkt overal bij: Wat kan ik

Mensen, mensen,
bespaar u de treinreis
naar Den Haag

er voor mijzelf uitslepen. De samenleving wordt harder. Kan overheidsbeleid daar iets aan veranderen?

Lubbers: 'Dat kan toch wel. Ten eerste door de burgers en de groeperingen van burgers iedere keer weer te wijzen op de noodzaak dat ze zelf moeten aanpakken. Dat ze zich niet eerst afvragen wat Den Haag voor hen kan doen, maar wat ze zelf kunnen. Zo'n houding kan de overheid uitstralen: Mensen, mensen, bespaar u de treinreis naar Den Haag. Daar zit een opvoedend element in. Dat is het terugwerpen op de eigen verantwoordelijkheid. Prachtig voorbeeld daarvan is het beëindigen van de bedrijfssteun. Zo gaan wij in het kabinet een hele serie van subsidieregelingen kritisch bekijken. Dat is zeker niet alleen "omdat het geld opbrengt", zoals zo vaak gedacht wordt. Minstens zo belangrijk is de invalshoek: moet de overheid als het ware een deel van de individuele keuze en daarbij horende verantwoordelijkheid overnemen door allerlei dingen te subsidiëren? En je kunt dat ook ondersteunen door de bestuurlijke elementen van decentralisatie en deregulering.'

'Maar er is een tweede element, en daarin ben ik optimistisch. Als christen-democraat zie ik dat mensen geboeid worden door de inzet voor elkaar. In hun gemeenschappen, in de samenleving. Dat komt voort uit een mengeling van naastenliefde en geldingsdrang. Die houding bestaat en hoeft niet alleen voort te komen uit financiële prikkels of beloningen. Het zit anders in elkaar. Je hebt mensen die tientallen jaren het zangkoor dragen. Hun inzet wordt heus niet door geld bepaald. Geld is soms een accidenteel bijkomend iets.'

Het belang van deze inzet is dat daarmee een bijdrage geleverd wordt aan het herstel van het maatschappelijk weefsel. Lubbers: 'Deze sociale zorg kan in zichzelf een cultuuraspect hebben. Zoals je dat vroeger in kerken had. De diaconie, dat was een concrete inhoud geven van de zorg voor de ander. Maar daardoor ontstonden ook samenlevingsverbanden. Want die diaconie droeg mede de kerk als gemeenschap, waarin men samen vierde en samen kwam. Zo werd het "social fabric"

gemaakt. Daar denk ik aan als ik nu zie dat er in een wijk initiatieven zijn van zorg voor bijvoorbeeld alleenstaande ouderen. Of een hulpdienst die hun huis opknapt, zodat ze er ook langer in kunnen blijven wonen. Dat klinkt heel zakelijk. Maar zo'n wijkvereniging heeft bijvoorbeeld ook haar feesten. En daar komt iedereen, omdat men nou eenmaal van die wijk deel uitmaakt en elkaar, vanuit dat netwerk van zorgrelaties kent. Dat geeft cultuurvulling. Want jong en oud, worden betrokken in die gemeenschap. Dan gaat dat concept van de verantwoordelijke samenleving leven. Op die manier hoop ik, dat we er in slagen een antwoord te geven op dat tekort dat ontstaat door de deconfessionalisering en andere verschijnselen van het loslaten van dat *social fabric*, namelijk de eenzaamheid, het gebrek aan sociale controle, het isolement waar mensen in terecht kunnen komen. Dat is sociale vernieuwing. En een bijkomend voordeel is dat er weer een zekere identiteit ontstaat. Rond de sociale activiteiten, de inzet van mensen voor mensen, de eigen school, de eigen wijk, de eigen vereniging.'

Dat is volgens Lubbers ook van belang voor de manier waarop de democratie werkt: 'Niet alleen in formele zin, maar ook in materiële zin. Want wij zijn niet alleen landgenoten, maar ook wijkgenoten. Wat dat betreft ben ik niet pessimistisch. Ik hoop dat die netwerken zich verdichten tot iets wat de mensen als van zichzelf beschouwen. Iets wat niet overkomt als iets bureaucratisch, iets van "hullie", van de overheid. Dat is de overgang die we in dit decennium aan het zoeken zijn. Weg van de burger als object, in een veranonimiseerde verzorgingsstaat. Naar de burger als subject in de vereniging van burgers, subject in de organisatie van de zorg. Die overgang gaat nog wel een hele tijd duren, omdat je de zaak niet kunt forceren. Maar op sommige terreinen zie je ineens veel sneller resultaten, dan je had kunnen hopen. Bijvoorbeeld in het museumwezen in Nederland. Heel veel musea worden te-

genwoordig gedragen door de "Vrienden van...". Je ziet meer van dat soort voorbeelden. Op een gegeven moment zeg je niet meer: Och wat is dat grappig, dat heb je ook in het land. Nee, dat gaan dan kenmerken van dat land worden. Er komt een nieuwe cohesie, die functioneert en leefbaar is.'

Dit moet een positieve uitwerking hebben op het functioneren van de rechtsstaat, die nu nog overbelast is. Er moet meer van de rechter vandaan worden gehouden, zo beweert de minister-president: 'De rechter is overbelast. We hebben in het verleden denk ik te gemakkelijk wetgeving gemaakt, die ervoor zorgde dat burgers via de rechter hun gelijk wilden halen. Er moeten veel meer zelfregulerende systemen zijn. Systemen waarbij in feite je niet meer bij de strafrechter komt. Het openbaar vervoer moet bijvoorbeeld eerst zelf proberen het probleem van de zwartrijders aan te pakken. Door een betere kaartcontrole. Als we naar de bioscoop of naar de schouwburg gaan bijvoorbeeld, moeten we ook een kaartje kopen. Meer sociale verantwoordelijkheid in de verschillende segmenten van de samenleving leidt tot een versterking van het zelfregulerend vermogen. Dan krijg je een beter functioneren van de democratie. Van de democratische en sociale rechtsstaat.'

Democratie in Europa

Lubbers presenteert het beleid van sociale vernieuwing als een versterking van wat hij noemde de materiële democratie. Daarmee is nog niet direct iets gezegd over het functioneren van de formele democratie. Over de betrokkenheid van de burgers bij de besluitvorming in de politiek. De komende jaren zal de Europese overheidslaag belangrijker worden. Intergouvernementele Conferenties moeten leiden tot een Politieke en een Economische en Monetaire Unie. De Belgische minister Eyskens houdt vast aan het ideaal van een Verenigde Staten van Europa. Hoe zal de democratie in dat verenigd Europa gegarandeerd zijn?

Lubbers: 'Het verenigd Europa heeft twee dimensies. De ene is het grenzen wegnemen. Dat is heel fysiek begonnen met het streven naar een douane-unie. En in wezen is het nog steeds een heel groot project. Wij noemen dat de interne markt, die moet leiden tot welvaartsvergroting doordat er meer ruimte is. Dat kan in beginsel geen democratisch probleem zijn. Hooguit in die zin, dat regels in het economisch verkeer gelijk moeten zijn voor alle lidstaten. Maar ik zie daar geen groot democratisch probleem. Een andere vraag is hoe je moet voorkomen dat dat allemaal te bureaucratisch wordt. Dat is een bestuurlijk probleem van het voorkomen dat overheden te regulerend bezig zijn.'

'Maar er is een tweede dimensie. Op bepaalde terreinen van de politiek moet besluitvorming op Europees niveau plaatsvinden. Denk aan vragen als: Europa treedt al of niet op bij internationale conflicten. Of biedt een groot hulpprogramma aan de Derde Wereld of Oost-Europa. En Europa formuleert belangrijke projecten, oriëntaties, vooral op milieugebied. Dat is politiek. En daar doet zich een democratisch aspect voor. We streven naar een Politieke Unie. Als er meer van dit soort belangrijke besluiten worden gecommunautariseerd, moet er in gelijke mate vooruitgang zijn in de richting van het democratische Europa. In de visie van de Nederlandse regering betekent dat dat de bevoegdheden van het Europese Parlement versterkt moeten worden. En de Europese Commissie zou moeten evolueren tot regering van Europa, die verantwoording aflegt aan het Europese Parlement. Zover zijn we nog niet. We kunnen niet anders dan sturen in die richting. Dat is de kant waar we heen moeten om het democratische aspect te versterken.'

'Maar een woord erbij: Het democratisch aspect wordt niet alleen uitgemaakt door de formele regels. Wat maakt politiek ook democratisch? De betrokkenheid van de media. Dat geeft leven aan de politiek, drama. Dan kunnen mensen hun opvattingen erover kwijt. Ze kunnen de indruk krij-

gen dat iets de goede of de verkeerde kant opgaat. Voor de vertaling van de formele politieke besluitvorming zijn de media onmisbaar. Een spannend kamerdebat op televisie heeft iets dramatisch. Daar is iets aan de hand. Er worden keuzen gemaakt. Dat maakt democratie levend. Zoiets zou

In 2010 zou je de debatten in het Europese Parlement op televisie moeten kunnen volgen

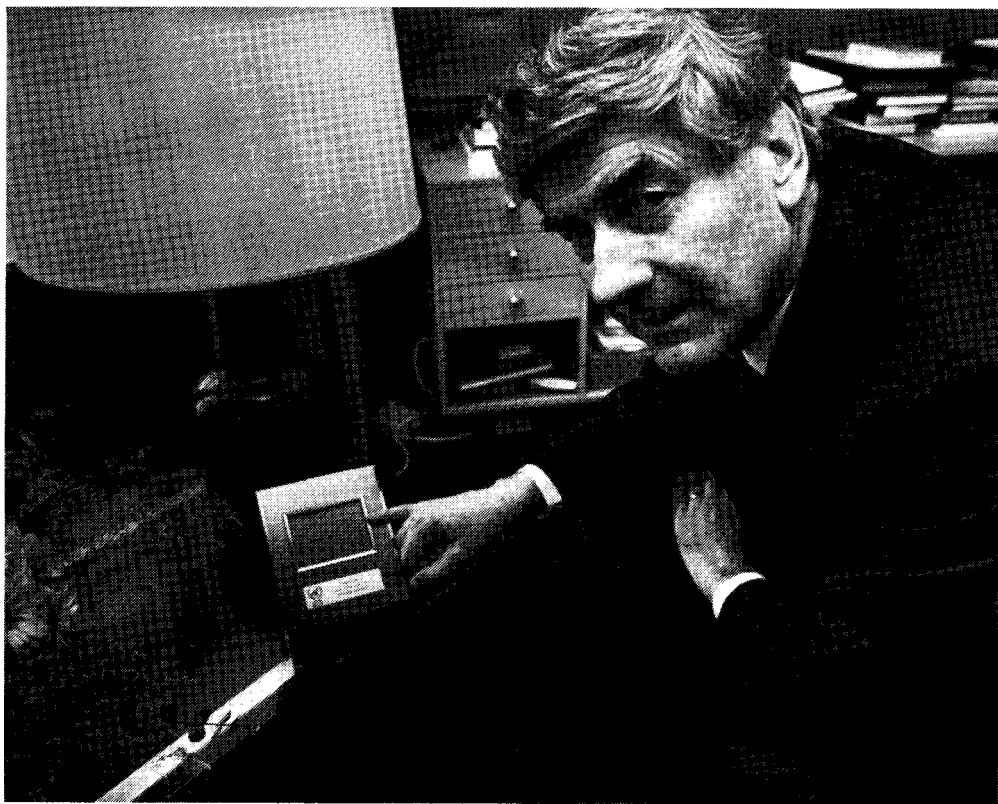
er ook op het Europese niveau moeten komen. Ook Europese politiek heeft behoefte aan een media-event. Dus in 2010 zou je zeker een debat in het Europese Parlement op de televisie moeten kunnen volgen.'

Er is samenhang tussen de ontwikkelingen op het Europese niveau en het beleid van sociale vernieuwing in Nederland, vindt de minister-president. 'Ik voel dat intuïtief aan, ik kan het niet bewijzen. Doordat een paar belangrijke thema's op Europees niveau beslist gaan worden, leidt dat tot een zekere erosie van het gezag van de hoofdsteden, van de minister-presidenten. Dat geeft mentaal de ruimte voor een sterk politiek profiel van de kleinere verbanden, de lagere overheden. Juist omdat er meer naar een hoger niveau wordt overgedragen, komt er meer ruimte voor de belevingswereld van de regio. Met zijn eigen identiteit en met zijn eigen karakteristieken. Dat kun je nu al zien gebeuren. Ik vind dat niet slecht. Europa moet zijn als een briljant waarvan alle facetten geslepen zijn. Dat moet het onderscheid worden met de Verenigde Staten, waar veel meer sprake is

van een smeltkroes. Wij moeten van de nood van zovele talen en culturen een deugd maken.'

Wat blijft er dan in de toekomst over aan eigen bevoegdheden voor de deelstaat Nederland? Lubbers: 'Je moet je afvragen: wat moet nu echt Europees geregeld zijn? Dat blijkt dan toch niet zoveel. Ik denk aan het voorkomen van concurrentievervalsing. Of het vastleggen van elementaire rechtsnormen voor de Europese burger. Krachtens het subsidiariteitsbeginsel kan er heel veel bij de lidstaten gelaten worden. Maar we moeten wel rekening gaan houden met de uitstraling van het afschaffen van de binnengrenzen. Betekent vrijheid van verkeer, vrijheid van vestiging, ook dat je, zonder rechten te hebben op-

gebouwd, zomaar in een ander land van sociale voorzieningen kunt gaan profiteren? Of heeft dat grenzen? Je kunt wel zeggen dat er geen enkele behoefte is om vermogensbelasting of onroerend goedbelasting te harmoniseren. Maar bestuurders zullen merken, dat als je te extreem zit met je belastingen, de mensen ergens anders zullen gaan wonen, bijvoorbeeld op hun oude dag elders wonen. Dat is een indirecte uitstraling, waardoor stromen op gang gaan komen. Dat is ook zo met salarisverschillen. Mensen zeggen: ik heb die capaciteiten, ik ga eens een eindje verder. Die grotere mobiliteit, gaat je dan voor vragen stellen. Dat betekent niet dat er dan maar een Europese regel moet komen. Maar eerder dat wij ons reglement aan-

Lubbers: 'Vaak wordt gezegd: Vergrijzing betekent ontgroening. Dat is een misverstand.' Er zijn al 300.000 meer Nederlanders dan een paar jaar geleden werd berekend door specialisten van de Verenigde Naties. (foto: Hans Hordijk)

passen, zodat de afstanden met andere landen niet te groot worden.'

Immigratieland

De mobiliteit van mensen heeft niet alleen betrekking op de komende jaren in de Europese Gemeenschap. 'We leven in een decade van grotere migratie,' zegt Lubbers. Dat merken we in Nederland aan een groei van de bevolking. Nederland is officieel geen immigratieland, maar niet alleen door het aantal geboorten in eigen land, ook door de netto immigratie neemt het aantal inwoners toe. Er zijn drie factoren voor aan te wijzen. Lubbers: 'Ten eerste komt dat door de kinderen en kleinkinderen van vroegere gastarbeiders. Ten tweede passen we al jaren de mogelijkheid toe van gezinshereniging. Een stroompje dat doorgaat. En ten derde zijn er de asielzoekers. Dat geheel bij elkaar levert een veelkleurig Nederland op. Een van de uitdagingen voor de jaren naar 2010 zal zijn hoe je dat op constructieve wijze vertaalt. Niet alleen in de samenleving, maar ook op het werk. Maar het is ook in kwantitatief opzicht interessant. Een paar jaar geleden kreeg ik op een Congres van de *United Nations Fund for Population Activities* deze klok. Hij was toen ingesteld met een computertje dat de groei van de wereldbevolking aangeeft. Er staat ook op hoeveel inwoners Nederland nu zou tellen. Nog maar enige jaren geleden berekenden de makers van deze klok dat er nu 14,8 miljoen inwoners in Nederland zouden zijn. Feitelijk zitten we op 15,1. In een paar jaar tijd is de bevolking al 300.000 hoger dan toen werd berekend.'

De demografische verwachtingen moeten volgens Lubbers worden bijgesteld. 'We zitten ineens weer in een heel andere situatie. Geen krimp, ben je gek, er zijn vorig jaar 200.000 kinderen geboren in Nederland. Je kan wel zeggen, dat dat nog de nawerking is van de geboortegolf van de jaren zestig en dat die straks wel weer wegebt. Maar ik verdiep me wel eens in die demografische ontwikkelingen en dan zie ik voorlopig bepaald geen krimp.'

Vergrijzing

Wat betekent dat voor de verwachte vergrijzing van de bevolkingssamenstelling? Lubbers: 'Het woord vergrijzing schiet als het ware tekort. Wat wel zo is, is dat veel mensen ouder worden. Veel mensen van pakweg tweeënzeventig zijn gemeten naar de gezondheidstoestand en restcapaciteit, echter vergelijkbaar met wie vroeger vijftenzestig was. Dat betekent dat het pensioenjaar best wat hoger zou kunnen gaan liggen. De vraag is of je voor de toekomst alles gaat plannen op een pensioengerechtigde leeftijd van vijftenzestig. Ik zeg: We moeten naar flexibele pensioenering. Ik hoop dat we ons in 2010 kunnen veroorloven dat de flexibele pensioenering tot tweeënzeventig loopt. Natuurlijk niet voor iedereen, maar alleen voor wie wil én kan. Toen ik voor de eerste keer in Japan kwam vroeg ik naar de leeftijd waarop zij daar met pensioen gingen. Toen zeiden ze: "Wij mogen tegenwoordig werken tot ons drieënzestigste. Kort na de oorlog mochten we hier maar werken tot achtenvijftig. In de crisisjaren van voor de oorlog was er veel te weinig werk. Dat werd opgelost doordat de generaties eerder naar huis werden gestuurd. Bij ons betekent welvaartsgroei dat je langer mag blijven werken." Dat was in Japan in de jaren zestig. In die zin hoop ik dat we in 2010 zo welvarend zijn, dat mensen, als ze willen, tot hun tweeënzeventigste mogen blijven werken.'

Natuurlijk heeft het ouder worden van mensen ook financiële gevolgen. Hoe blijft bijvoorbeeld de gezondheidszorg betaalbaar? Lubbers: 'Vaak wordt gezegd: Vergrijzing betekent ongroening. Dat is een misverstand. Ontgroening betekent dat de actieve beroepsbevolking kleiner wordt. Het aantal arbeidsplaatsen wordt lager, omdat er minder jongere mensen in de betreffende leeftijdsgroep zijn. Maar dat is nu over. Er was in de jaren zestig een top in Nederland van 250.000 geboorten per jaar. Dat is in de jaren zeventig naar beneden gegaan tot even boven de 170.000.

Die teruggang manifesteerde zich natuurlijk vooral in de lagere scholen. Nu hebben we weer krap 200.000 kinderen per jaar. Het krimpscenario is over.'

Farizeïsche uitleg CDA-principes

Lubbers kan niet nalaten uit te wijden over de uitwerking van demografische ontwikkelingen op de werkgelegenheid in het onderwijs. Als gevolg van die eerdere krimp van het aantal geboorten waren er leraren op wachtgeld gezet. Kunnen we die nu weer aan het werk krijgen? Lubbers: 'Er zitten nog veel te veel onderwijzers met wachtgeld. Dat is een bestuurlijke zwakte van Nederland. Hier keert zich het goed van sterke rechtspositionele regelingen in zijn tegendeel; zowel voor de betrokkenen zelf als voor de maatschappij. Tussen haakjes, de christen-democratie speelt daarin niet altijd een sterke rol. Het CDA is, met een beroep op de identiteit van scholen, niet erg actief om werkloze onderwijzers en leraren weer bij voorrang in te schakelen. Dat vind ik niet goed. Dat is een farizeïsche uitleg van onze principes. Het moet toch eigenlijk zo zijn dat iemand die de lessen kan geven weer aan de slag gaat, wanneer er behoefte is aan een leraar? Het argument is dan dat, wanneer het een vereniging voor katholiek onderwijs betreft en de betrokkene protestant is, de laatste onbruikbaar is. Dan vind ik dat het principe van de identiteit misbruikt wordt ten koste van het sociale aspect. Ik vind eigenlijk dat dat niet kan. In de praktijk valt het wel mee, maar op Haags niveau is er een soort principieel verzet tegen, in de trant van: Je kunt scholen niet verplichten want die hebben toch een eigen richting.'

'De nieuwe toename van de geboorten werkt door: eerst bij de scholen, maar vervolgens in het aantal mensen in de arbeidzame leeftijd. Daar komt nog een ander proces bij: Aan het eind van deze eeuw zal de participatie van vrouwen in de betaalde arbeid in Nederland op het niveau van het Europese gemiddelde komen. Tot dat moment zullen we zeker 100.000 personen per jaar aan de slag moeten zien te helpen. Ik zie wat dat betreft dus absoluut geen krimp in arbeidsaanbod in Nederland. Er is misschien wel vergrijzing, maar die gaat niet samen met ontgroening. Dus de werkzame beroepsbevolking blijft, mede dank zij de emancipatie, groeien. Dat is een ander uitgangspunt dan we een tijdje geleden hadden.'

Spankracht

Milieu is naast de demografische ontwikkeling een centraal thema de komende jaren. 'In 2010 zal het concept van de duurzame productie en consumptie zijn gerealiseerd,' zegt de minister-president. Vraag is, hoe de vereisten van milieuzorg te combineren zijn met het democratisch beginsel. Democratie betekent ook compromissen met het streven naar economische groei, werkgelegenheid, met de spankracht van het bedrijfsleven. Lubbers: 'Er zit bij de artikelen in dit nummer een ludieke bijdrage van mevrouw Doorewaard. Zij schrijft over het project waar we nu mee bezig zijn: de dubbelslag van de milieunorm en het bestuurlijk concept van verantwoordelijkheid. Hoofdpijn daarin is voor ons een consultatief proces. Werken via convenanten en afspraken, die in zekere zin discipline vragen van de segmenten van de samenleving. Denk aan bedrijfstakken, gemeenten, afvalverwerking, elektriciteit. In die convenanten worden de milieunormen vastgesteld. Er wordt afgesproken hoe je die normen haalt. Onderdeel van die convenanten is ook vaak de periodieke bijstelling van de normen zelf. Ik kom uit het ijzervak. Ik weet: Om ijzer te smeden moet je het warm maken, dan kun je het buigen. Als je

het te snel buigt, met te weinig hitte, dan breekt het. Zo is het in het milieubeleid ook. Dat is een proces van opwarmen, mee bezig zijn, en dan kun je weer een stukje bijbuigen. Zo kun je tot een betere situatie komen. Van de ene kant wordt gezegd dat er voorspelbaarheid moet zijn. Bedrijven, ondernemers moeten weten waar ze aan toe zijn. Van de andere kant hoor je ondernemers zeggen: Hoe kunnen die stomme bureaucraten nu voor zoveel jaren die norm

noemden we vroeger in de Rijnmondraad de "best technical means". Daar ga je voortdurend naar op zoek.'

Sluit u daarmee aan bij het concept van de verantwoordelijke samenleving, in zoverre dat u de beste aanpak van onderop, vanuit de verantwoordelijken zelf laat opkomen? Lubbers: 'Zeker. Dat is een heel principiële keuze. We noemen dat ook wel de internalisering van het milieubeleid. Milieubeleid is niet van buitenaf normen opleggen. Internalisering van het milieubeleid is eigenlijk het zichtbaar maken van verantwoordelijk gedrag van de betrokkenen zelf. Daar is al veel ervaring mee op het gebied van de veiligheid in bedrijven. Er zijn natuurlijk externe veiligheidseisen. De inspectie van de arbeidsveiligheid bestaat nog steeds. Maar als je gaat kijken op de bedrijven, zal je zien dat dat proces geïnternaliseerd is. De normen die ten grondslag liggen aan veilig gedrag, zijn een van binnenuit beleefde vanzelfsprekendheid geworden. Als er een ongeluk gebeurt, is niet de reactie: "Oh jee, als de politie het maar niet gezien heeft!" Nee, het is voor de betrokkenen in zichzelf erg. Dat moet je eigenlijk in het milieu ook zien te bereiken.'

Ik hoop dat we in 2010 zo welvarend zijn dat mensen tot hun tweeënzeventigste kunnen blijven werken

vastleggen, terwijl de techniek alsmaar in beweging is. Allebei is waar. Het dilemma is duidelijk. Je hebt een proces nodig van geleidelijke verbetering. Wel met normen erin, maar toch met een consultatief karakter. Heel intrigerend hoe dat zich onttolt...'

Hebben wij daar de tijd voor?

Lubbers: 'Ja, daar hebben wij de tijd voor. Het is net zoiets als opvoeding. Heb je de tijd om je kinderen op te voeden. Dat vraagt ook zorgvuldigheid en geduld. Maar je hebt er alleen de tijd voor als je die tijd ook echt goed besteed. En niet gaat zitten afwachten. Maar er is tijd voor zo'n consultatief proces van *trial and error*. Van geleidelijke verbetering en van leren van goede voorbeelden. Ergens blijkt er ineens een boer te zijn die de goede lijn te pakken heeft. In die en die streek is een oplossing van het afvalprobleem gevonden. Ga kijken hoe dat werkt. En neem het over. Dat

Internationale rechtsorde

We hebben het over Europa gehad en over Nederland. Waar we het komend decennium zeker mee te maken zullen krijgen is het kleiner worden van de wereld. De ontwikkeling van een internationale rechtsorde zal steeds belangrijker worden. In het kader daarvan heeft Hans Küng gepleit voor een dialoog tussen de wereldgodsdiensten. Hij heeft op het oog een soort basisconsensus over normen en waarden, die aan de internationale rechtsorde de nodige verdieping moet geven. Minister-president Lubbers is daar onlangs, bij de herdenking van de encycliciek *Rerum Novarum* in Tubbergen, wat dieper op ingegaan. 'Sociale vragen, gerechtigheidsvragen hebben te maken met maatschappijstructuur. Daar zitten concepties van normen en

waarden achter. Wil je iets aan de grote problemen doen, dan moet je ook de dialoog aangaan met andere godsdiensten. Je kunt niet alleen zeggen: Dat is het probleem, en dat moet de regering doen. Of: Er is een mondiaal probleem en dat moeten de Verenigde Naties doen. Het concept van de "*responsible society*" heb je ook internationaal nodig. De wereld heeft behoefte aan de mogelijkheden van ontplooiing van de mens in verantwoordelijkheid.'

Lubbers ziet de dialoog tussen de wereldgodsdiensten als een wezenlijke manier waarop mensen, anders dan via regeringen, kunnen bijdragen aan de internationale rechtsorde. 'Steeds weer opnieuw moeten mensen de dialoog aangaan. De liefde moet het winnen van de leer. Volken, culturen en godsdiensten zijn samen onderweg. Zij moeten elkaar stimuleren. Haak in op de geweldige schatkamers van de wereldgodsdiensten en overtuigingen die er zijn. Net zo goed als we in ons land ons voordeel hebben kunnen doen met de oecumene kan dat internationaal ook. Daar heeft de christelijke kerk een hele eigen verantwoordelijkheid in. Handreikingen doen naar andere godsdiensten. Wij proberen dat te ondersteunen, zodat de internationale rechtsorde niet alleen een zaak van politici blijft, maar ook van menselijke, van maatschappelijke verantwoordelijkheidsbeleving.'

'Ik ben ervan overtuigd dat het trefcentrum, een aandachtscentrum voor jodendom, christendom en islam in de Sinaiwoestijn een positieve bijdrage kan betekenen voor de vrede in het Midden-Oosten. Als daar voortdurend mensen samenkomen uit de drie godsdiensten kan dat een positieve uitstraling hebben op het gevoel van veiligheid in Israël. En vanuit Israël zou er meer begrip kunnen groeien voor de opvatting dat het gaat om een stukje van de wereld waar ook andere godsdiensten dan de joden zich zeer betrokken voelen. En dan niet in de zin van territoriale *claims*, maar van een concept dat de scherpe kanten kan afhalen van de status van een stad als Jeruzalem. Die maakt dan wel staatkundig onderdeel van Israël uit, maar maakt als het ware van binnenuit zichtbaar dat zij ook een stad is voor andere godsdiensten. Wat ik hiermee wil zeggen is dat de grote problemen in de wereld niet alleen door politieke toppen kunnen worden opgelost. Er moeten meer vormen van dialoog in en tussen samenlevingen zijn.'

Theo Brinkel

